

РОЗВИТОК ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ БЕССАРАБІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У XIX СТОЛІТТІ

Н.Ф.Щербина,

канд. іст. наук, доц.,

Одеський національний економічний університет

(Україна)

Ю.Б. Махінла,

ст. викладач,

Одеський національний економічний університет

(Україна)

Освіта – ключова складова культури кожного народу. Становлення української освіти відбувалося на тлі складних і суперечливих історичних подій, які й зумовили її особливості. Долаючи постійні утиски та заборони, освіта поступово набувала національних рис, вдосконалювалась, ставала дедалі доступнішою.

Стан освіти на території Бессарабії у період до 1812 р. є предметом наукових дискусій. Бессарабія до цього часу була найбільш проблемною, в контексті рівня освіченості, частиною Молдавського князівства. Тут не було постійно діючих навчальних закладів, а навчання невеликої кількості молодих людей, як правило, здійснювалось при місцевих церквах та монастирях. Сучасник подій, протоієрей П. Куницький, оцінюючи стан освіти в Бессарабії на момент її приєднання до Росії, зазначав: «...освіта знаходиться у найбільшій несприятливій стані, оскільки не тільки нижчого стану обивателі неосвічені і взагалі неписьменні, але навіть бояри і власне духовенство недалеко відійшли від простого люду» [1, с. 28]. До 1812 р. школи існували навколо монастирів. Документи засвідчують, що підготовка священників і фахівців для інших суспільних інститутів здійснювалась на досить високому рівні. Це підтверджується наявністю дидактичної літератури з широким колом поширення, прикладом якої були підручники єпископа-ерудита з Хотина - Амфілохія Хотинського. Також до 1812 р. в Бессарабії функціонували приватні школи. Проте серед широких верств населення поширеним явищем того часу була тотальна неграмотність.

Статут 1786 р. поклав початок системі державних шкіл з одноманітним устроєм, єдиними навчальними планами, класно-урочною системою, з єдиною методикою, які мали загальноосвітній і всестановий характер. Освітня реформа 1782-1786 рр. була важливим етапом в процесі становлення загальнодержавної освітньої системи, однак вона охоплювала лише нижчий і певною мірою середній (головні народні училища) рівні. Університети мали відкриватися вже в 90-х рр., після того, як буде підготовлена необхідна для них кількість учнів у новостворених головних училищах та інших середніх навчальних закладах [2, с. 408].

Після входження регіону до складу Російської імперії на його теренах починається процес поступального розвитку освіти. На той час на території країни діяв затверджений ще у 1804 р. «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» [3, с. 626-644], який визначав головні засади та принципи діяльності початкових і середніх шкіл. «Статут» передбачав існування системи шкільної освіти, що складалась з таких ланок, як парафіяльне училище (1 рік навчання), повітове училище (2 роки навчання), гімназія (4 роки навчання).

Реформування місцевих органів влади об'єктивно зумовило суттєве зростання потреби в грамотних чиновниках, дрібних службовцях державного апарату на місцях. Установленням про губернії передбачалося створення приказів громадської опіки, на які покладалися турботи про народну освіту. Їм доручалося опікування й нагляд над заснуванням і розвитком народних шкіл, які вони мали заснувати у всіх містах, багатолюдних селах, тобто для міщан, державних, надвірних селян. Навчання в школах мало бути добровільним, без примусу, безоплатним для бідних і за помірковану плату для інших [4, с. 259, 261].

5 серпня 1786 р. затверджено Статут народних училищ у Російській імперії [5, с. 17]. Згідно Статуту створювались два типи народних училищ: головні в губернських і малі в повітових містах [6, с. 236, 237]. Курс навчання наближався до рівня середньої школи, був загальноосвітнім і реальним, більш того, на думку М. Даденкова, утилітарно-реалістичним. На головні народні училища покладалася підготовка вчителів для малих училищ [7, с. 121]. Губернатор мав управляти школами через прикази громадської опіки (у господарському відношенні) і директора народних училищ (у навчально-виховному відношенні) [8, с. 244-245, 248].

Реакційна політика російського царизму у галузі освіти, започаткована з кінця 60-х р. XIX ст., не змогла призупинити процес розвитку освіти в краї, до якого також долучилися земські органи місцевого самоврядування. У пореформений період розширювалася мережа початкових шкіл усіх типів (міністерських, земських і церковнопарафіяльних), збільшувалася кількість середніх навчальних закладів – гімназій, реальних училищ, а також професійних шкіл. Важливим явищем у розвитку освіти в краї було відкриття жіночих середніх навчальних закладів. Гімназії відкривалися в містах краю: чоловічі в Акермані, Ізмаїлі, жіночі - в Акермані, Болграді, Ізмаїлі, Сороках. Були відкриті також три сільськогосподарські школи, вчительська семінарія і шість вчительських шкіл. У цілому в 1900 р. лише в Бессарабії налічувалося близько 30 середніх навчальних закладів. Крім того, існувало понад 1000 початкових шкіл, у тому числі 130 земських, 402 міністерських, 370 церковнопарафіяльних, 69 шкіл для «іногородців», 33 громадських.

Незважаючи на розширення шкільної мережі, населення краю в переважній більшості залишалось неписьменним. У 1897 р. частка грамотних становила 15,6% всього населення Бессарабії (32,8% - у містах і 12,5% - у сільській місцевості). Суттєвою була різниця між рівнем грамотності чоловіків (22%) і жінок (8,83%) краю. Поширення грамотності серед етнічних спільнот

Бессарабії характеризувалося нерівномірністю. Найменш грамотним було молдавське населення, серед чоловіків цей показник склав 10,5%, а серед жінок - 1,7%. Відсоток грамотності чоловіків і жінок характеризувався відповідно в українців 15,3 і 3,1%, болгар - 31,2 і 6,4%, гагаузів - 21,1 і 2,4%, росіян - 39,9 і 21,5%, євреїв - 49,6 і 24,1%, німців - 63,4 і 62,9% [9, с. 223].

Особливістю політики царизму в галузі освіти була перевага російської мови як мови навчання. Із загального числа грамотних молдаван лише 3,9% навчалися рідною мовою. Цей показник становив у болгар - 0,7%, гагаузів - 1,0, вірмен - 12,9, поляків - 17,3, греків 29,3, євреїв - 39,3 і німців - 66,2%. Навчання рідною мовою велося переважно в парафіяльних школах неправославного віросповідання. З розширенням мережі середніх навчальних закладів і зростанням прагнень населення до вищої освіти, яку мешканці краю отримували головним чином у російських університетах, до кінця століття збільшився контингент осіб, що мали вищу професійну освіту. У 1897 р. в Бессарабії налічувалося 1255 осіб з вищою освітою, 1476 - з середньою спеціальною і понад 14,8 тис. осіб з середньою освітою. Їх частка в загальному числі грамотних була незначною. В цілому по Бессарабії цей показник становив лише 5,83%, у тому числі у молдаван - 5,76, росіян - 18,42, болгар - 5,87, українців - 2,7, євреїв - 1,55, німців - 0,93, гагаузів - 0,34%. Все це свідчить про нерівномірне поширення вищої та середньої освіти в середовищі різних етносів краю.

У 1828 р. російський уряд запровадив «Новий шкільний статут», який обмежував можливості загальної освіти. Він був повністю застосований у Південній Бессарабії лише в середині 30-х рр. За цим статутом 4-ступенева система освіти скасовувалась, замість неї запроваджувався принцип ізольованої становості. Для дітей селян, міщан і ремісників мали діяти однорічні парафіяльні школи. Подальше навчання дітей з бідних сімей у повітових училищах, гімназіях і університетах не передбачалося. Матеріальне і фінансове утримання приходських училищ покладалося на селянські та міщанські товариства. У 30 - 40-х роках ХІХ ст. в краї було відкрито близько 300 таких шкіл, з яких, проте, головним чином через відсутність вчителів, функціонувала лише половина.

З 1842 р., згідно царського указу, запроваджується більш масова початкова школа - сільські училища. На початку 30-х років у Шабо було відкрито перший навчальний заклад сільськогосподарського профілю, у Болграді (1840 р.) - спеціальне землемірне училище, жіноча школа (1847 р.), в Сараті (1840 р.) - однокласне училище для хлопчиків з німецькою мовою викладання [10, с. 91]. Згідно офіційних державних актів того часу, головна мета школи полягала в «ретельному виконанні всіх релігійних обов'язків», у вихованні «відданості престолу» та «вірності священній особі государя». Представники царської влади, зокрема генерал-губернатор Новоросійського краю і Бессарабської області М.С. Воронцов, Бессарабський військовий губернатор П.Ш. Федоров послідовно і наполегливо проводили політику русифікації краю.

З 1824 р., в містах Бессарабії починає формуватися мережа ланкастерських шкіл, головною метою яких виступало поширення грамотності серед місцевого населення. 7 лютого 1824 р. була відкрита перша ланкастерська школа в Кишиневі, 11 травня того ж року – в Бельцях, 26 травня – в Ізмаїлі. Дещо пізніше, у 1827 р., такі заклади відкрилися в містах Хотині та Бендерах, у 1839 р. – в Акермані, у 1842 р. – в Рені, у 1843 р. – в Сороках, Оргіїві та Кагулі. Процес навчання в ланкастерських школах полягав у тому, що вчитель пояснював матеріал невеликій кількості найбільш здібних учнів, а ті, в свою чергу, повинні були пояснити його іншій групі учнів. У такий спосіб один вчитель міг здійснювати навчання великої кількості учнів.

Згідно даних звіту 1824 р., перші ланкастерські школи були переповнені учнями. Так, у Кишинівській школі налічувалось 132 вихованці, Бельцьській – 121, Ізмаїльській – 61 [11, с. 25]. Подальше розширення мережі шкіл сприяло зростанню кількості учнів. За даними за вересень 1833 р. в п'яти школах навчалось 375 осіб: в Кишинівській – 136, в Ізмаїльській – 77, в Хотинській – 73, в Бендерській – 49, в Бельцьській – 40 [12, с. 15].

Щодо станової належності учнів, то 40% з них належали до спадкових і особистих дворян, 38,4% – міщан і ремісників, 6,6% – купців, 14,7% – різних станів. Серед учнів ланкастерських шкіл часто можна було спостерігати вже достатньо дорослих людей віком від 19 до 22 років, вік наймолодших учнів ланкастерських шкіл становив 5 років.

Одночасно з діяльністю ланкастерських шкіл в першій половині ХІХ ст. в містах регіону починає формуватися мережа повітових училищ. У 1828 р. Міністерство народної освіти ухвалило рішення про заснування таких закладів у повітових центрах регіону. Вони були відкриті в бессарабських містах із наступною кількістю учнів: Кишинівське повітове училище – 51, Акерманське – 75, Бельцьке – 48, Бендерське – 42, Хотинське – 39 [13, ф.1, оп. 214, спр. 15. - арк. 227 зв.-228]. Слід відзначити, що з відкриттям повітових училищ ланкастерські школи набули значення підготовчих курсів до вступу у повітове училище.

У 1828 р. був прийнятий Статут навчальних закладів, який дещо змінював діючу шкільну систему. В заснованих у бессарабських містах повітових училищах, як і в ланкастерських школах, основний відсоток учнів припадав на дітей дворян та чиновників. Про перевагу привілейованих верств у початкових закладах свідчать і спостереження щодо контингенту учнів у звіті про становище Ізмаїльського градоначальства 1843 р., в якому зазначалось: «Дворяни і чиновники виховують своїх дітей переважно в казенних навчальних закладах. Купецтво найбільше у приватних пансіонах. З міщан в трьох містах (Ізмаїл, Рені, Кілія) зовсім мало письменних, але в них помітне прагнення до освіти власних дітей» [14, ф. 56, оп. 1, спр. 585. – арк. 22 зв.-23].

На початку 40-х рр. ХІХ ст. в містах Бессарабії починають з'являтися перші заклади професійного спрямування. Ще одним таким закладом став відкритий у 1849 р. в Ізмаїлі комерційний пансіон, який був заснований з ініціативи місцевого комерційного товариства. У проханні товариства до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора йшлося: «Ізмаїльське

комерційне товариство, бажаючи надати власним дітям пристойну і відповідну їх знанням освіту, прохає дозволити заснувати в Ізмаїлі коштом Комерційного товариства пансіон під назвою «Приватний пансіон комерційного товариства» [15, с. 2].

Окрім вищеназваних приватних закладів в містах регіону до середини 50-х рр. діяло чимало так званих меламедів. Це були єврейські класичні елементарно-релігійні школи, в яких навчання здійснювалось крізь призму вивчення релігійних текстів Тори і Талмуду. Вони засновувались у більшості випадків у будинках вчителів і мали обмежену кількість учнів. За даними 1855 р. в Кишиневі, Бельцях, Бендерах, Акермані, Хотині загалом діяло близько 60 таких закладів [16, с. 37-39].

З 60-х рр. XIX ст. в російській частині Бессарабії викладання здійснювалося російською мовою, молдавська мова збереглася лише в деяких школах як навчальний предмет. У 1858/59 рр. тут діяло 399 шкіл усіх типів, в яких навчалося більше 12 тис. учнів. В Акермані в 1860 р. нараховувалося 14 навчальних закладів, в яких навчалося 250 учнів [17, с. 35].

На території Південної Бессарабії, що відійшла до Молдавського князівства, а згодом опинилася у складі Румунії, відбулися значні зміни в культурному розвитку. Так, 10 червня 1858 р. молдавський уряд видав наказ про заснування в Болграді болгарського училища. З травня 1859 р. було урочисто відкрито нову гімназію (Центральне болгарське училище). Першим директором навчального закладу став С. Радулов. Викладання предметів (крім мов та румунської історії) в гімназії велося болгарською мовою [18, с. 123-125].

У 1877-1878 рр. Румунія повернула Росії територію Південної Бессарабії. Характерною для духовного життя Південної Бессарабії була занедбаність освіти та культури. Російський уряд не враховував національні особливості краю. Українське населення відчуло на собі вплив русифікації. В Південній Бессарабії діяли сумнозвісні Валуєвський циркуляр та Емський акт, які забороняли друкувати книги українською мовою, ставити українські п'єси та влаштовувати концерти. За переписом 1897 р. питома вага письменних серед українців в Ізмаїльському та Акерманському повітах сягала 15%, серед росіян - 25%, євреїв - 48%. Ще менше осіб мали освіту вище початкової [19, с. 201].

Таким чином, сформована впродовж кінця XVIII - у XIX ст. розгалужена мережа освітніх установ була представлена всіма їх типами, за виключенням вищих. Значною мірою процес становлення та розширення освітньої мережі залежав від ступеня активності окремих мешканців міст – засновників та утримувачів навчальних закладів. З другої половини XIX ст. в населених пунктах починає складатися система жіночої та професійної освіти. Важливі зміни протягом досліджуваного часу відбулися у складі вихованців середніх навчальних закладів. Вони характеризувалися скороченням кількості дітей привілейованих верств і зростанням податних. Хоча рівень освіченості бессарабського міського населення, порівняно з іншими регіонами, залишався досить низьким і наприкінці XIX ст. не перевищував показник у 33 %, сформована мережа навчальних установ стала провідною ланкою у підвищенні письменності, інтелектуального та культурного рівня городян в цілому.

Найменш плідними виявились перетворення в освітній сфері в містах Південної Бессарабії, які у 1857-1878 рр. перебували у складі Молдавського князівства та Румунії. Позитивні заходи румунського уряду в освітній галузі, які характеризувались відкриттям навчальних закладів та впровадженням загальної початкової освіти, фактично нівелювались тією обставиною, що навчання здійснювалось румунською мовою. Ситуація з освітою у регіоні була складною, поза школою залишалось близько двох третин дітей шкільного віку, навчання проводилося за програмою, яка не враховувала національно-культурних особливостей українського і молдавського населення. Крім того, школа була заручницею різних політичних сил, що пропонували іноді взаємовиключні моделі її розвитку. Такі реалії, безумовно, гальмували розвиток освіти.

Література:

1. Куницкий П. Краткое статистическое описание Заднепровской области, присоединённой к России по мирному трактату, заключённому с Портой Оттоманскою в Бухаресте, 1812 г. / Петр Куницкий. – СПб., 1813. – С. 28.
2. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII - первая половина XIX в. / Отв. ред. М. Ф. Шабаева. - М., 1973. - С. 408.
3. Устав учебных заведений, подведомых университетам // Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXVIII. – СПб., 1830. – С. 626-644.
4. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. - М., 1987. - Т. 5. - С. 259, 261.
5. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902.- СПб., 1902. - С. 17.
6. Антология педагогической мысли России XVIII в. / Сост. И. А. Соловков. - М., 1985. - С. 236, 237.
7. Даденков М. Ф. Історія педагогіки. - К., Харків, 1947. - С. 121; Смагина Г. И. У истоков государственной общеобразовательной системы // Советская педагогика. - 1987. - № 6. - С. 15.
8. Антология педагогической мысли России XVIII в. / Сост. И. А. Соловков. - М., 1985. - С. 244-245, 248; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII - первая половина XIX в. / Отв. ред. М. Ф. Шабаева. - М., 1973. - С. 152.
9. Годовой отчет о наблюдении за законоучительством и духовно-нравственным воспитанием в земских и министерских училищах Бессарабской губернии. 1910/1911 г. – Кишинев: Епархиальная типография, 1911. – С. 223.
10. Лебеденко О.М. Українське Подунав'я: минуле та сучасне / О.М. Лебеденко, А.К. Тичина. - Одеса: Астропринт, 2002. – С. 91.
11. Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – 1907. – Т. XXVII. – С. 25.
12. Прибавление к IX тому второго собрания Законов Российской Империи. – Т. IX. – Собр. II. – Отд. II. – СПб., 1835. – С. 15.
13. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.1, оп. 214, спр. 15. – арк. 227 зв.-228.

14. Комунальна установа «Ізмаїльський архів», ф. 56, оп. 1, спр. 585. – арк. 22 зв.-23.
15. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. Имперской Академии Наук, 1867. – Т. III. – С. 2.
16. Записки Бессарабского областного статистического комитета. – Кишинев: Тип. Областного правления, 1867. – Т. 2. – С. 37-39.
17. Ключник А.Г. Белгород-Днестровский: очерк. - Одесса: Маяк, 1977. - С. 35.
18. Південна Бессарабія (кінець XVIII - XIX ст.) / Л.Ф. Циганенко, О.М. Лебеденко, А.В. Дізанова та інші; за ред. Л.Ф. Циганенко. - Ізмаїл: «СМИЛ», 2001. - С. 123-125.
19. Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание. - СПб.: Изд. П.Н. Батюшкова, 1892. - С. 201.